

RUMELİ İslâm Araştırmaları Dergisi

Journal of Islamic Studies مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية

ISSN: 2564-7903

Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi, Yıl | Year: 5 – Sayı | Issue: 9 – 2022 Nisan | 2022 April: 106-124.

KUR'AN-I KERİM'E GÖRE SEVMENİN KINANAN BOYUTU The Condemned Dimension of Love According to the Holy Qur'an

Hasan KILIÇ

Arş. Gör. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Çanakkale, Türkiye

Research Assistant, Canakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Theology

hkilig@comu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-5192-3444

DOI: 10.53336/rumeli.1078992

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Arařtırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 25 Şubat 2022 / 25 February 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 29 Mart 2022 / 29 March 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 28 Nisan 2022 / 28 April 2022

Yayın Sezonu / Publishing Date Season: Nisan / April

Atıf / Citation: Kılıç, Hasan. "Kur'an-ı Kerim'e Göre Sevmenin Kınanan Boyutu". Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi 9 (Nisan 2022): 106-124.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <https://rumeli.trakya.edu.tr/> | <https://dergipark.org.tr/rumeli>

mail to: rumelislam@trakya.edu.tr

Copyright © Published by Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Canakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Theology, Canakkale, 17020 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Kur'an-ı Kerim'e Göre Sevmenin Kınanan Boyutu

Öz

Sevgi insanı belli bir eylemde bulunmaya sevk eden fitrî bir duygudur. Bu duygu güzel huy ve davranışların kazanılmasını sağlayabileceği gibi insan karakterini bozan birtakım ahlâkî zafiyetlerin ortaya çıkmasına da sebep olabilir. İnancın öngördüğü doğrultuda tavır ve tutumlardaki müspet değişim ancak bu duygunun terbiye ve ıslahı ile gerçekleşebilir. Kur'an'da vazedilen ilâhî buyruklar aynı hedef çerçevesinde sevmenin hidayetle ilişkisi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu bağlamda sevginin Yüce Allah'ın rıza ve hoşnutluğunu kazanma vesilesi olacağı öğütlenmekte, bu amaçtan uzaklaştıran sevgi ise kınama konusu yapılmaktadır. Müminler genellikle sevme ile ilişkili duyguların olumsuz yönlerine işarette bulunan telkinler aracılığıyla eğitilmektedir. Bu eğitim nüzûl süreci paralelinde birtakım farklılıklar taşımaktadır. Mekke'de müşriklerin İslam'ın en önemli esaslarından ahiret gerçeğini kabul etmelerini engelleyen temel sebep olarak dünya hayatına, mal ve servete olan aşırı bağılıkları gösterilmektedir. Medenî süreçte ise müminlerin akrabalarına, birtakım nesne ve olgulara duydukları sevginin imanın gereklerini yerine getirme hususunda ihmal ve gevşekliğe kapı aralayacağı uyarısı yapılmaktadır. Menfi manadaki bu uyarılardaki asıl gaye sevginin ilâhî rıza ve ebedî saadet ile taçlanacak eylemlere dönüşmesini sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Sevgi, Ahlâkî Zafiyet, Hidayet, Nüzûl Süreci, İlâhî Rıza

The Condemned Dimension of Love According to the Holy Qur'an

Abstract

Love is an innate feeling that prompts a person to do a certain action. This feeling can lead to the acquisition of good habits and behaviors, as well as to the emergence of some moral weaknesses that spoil human character. A positive change in attitudes and attitudes in line with the belief can only take place with the training and improvement of this feeling. The divine commands in the Quran focus on the relationship of love and guidance within the framework of the same goal. In this context, it is advised that love will be a means of gaining the consent and pleasure of Almighty Allah, and love that distracts from this purpose is made the subject of condemnation. Believers are generally educated through suggestions that point to the negative aspects of feelings associated with love. This education has some differences in parallel with the descent process. The main reason why the polytheists in Mecca do not accept the reality of the hereafter, which is one of the most important principles of Islam, is shown as their excessive devotion to worldly life, goods and wealth. In the civil process, it is warned that the love of believers for their relatives for certain objects and facts will cause neglect and laxity in fulfilling the requirements of faith. The main purpose of these negative warnings is to transform love into actions that will be crowned with divine consent and eternal bliss.

Keywords: Tafsir, Quran, Love, Moral Weakness, Guidance, Descent Process, Divine Consent

Giriş

İnsanı diğer varlık ve kişilere karşı yakın ilgi ve alaka göstermeye sevk eden sevmeye duyduğu ilâhî bir nimettir. Bu nimet sayesinde insan, hayatını anlamlı hale getirebildiği gibi zorluklarla mücadelede kendisine büyük bir dinamizm kazandırır. Zira sevgi duyguların ötesine geçerek kişiyi belli bir duruş ve tavır almaya zorlamaktadır. Hatta herhangi bir

sevginin varlığından söz edebilmek o uğurda gayret ve çaba olduğu sürece mümkündür. Bu bakımdan sevgi duygularla sınırlı kalmayan eylemlerle tezahür eden davranış biçimini tavsif etmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de de sevmeye yüklenen mana benzer doğrultuda olup, bu olgu duygu ve eylem birlikteliği içerisinde ele alınmaktadır. Bu konuda vazedilen ilâhî buyruklar insanı ahlâken ıslah ve terbiye etme, aynı zamanda da mümin kimlikle bağdaşmayan tavır ve tutumlardan kendisini temizleyip arındırma gayesine yöneliktir. Dolayısıyla fitrî nitelik arz eden sevmeye duygusunun ulvî ve yüce hedefler doğrultusunda ilâhî rıza ve ebedî mükâfatla taçlanacak tavır ve tutumlara dönüşmesi büyük önem arz etmektedir. Bunun için yapılması gereken tek çıkar yol ise insanı bu kutlu hedeften uzaklaştıracak duyguları törpülemek, onların söz ve fiillere aksetmesine mâni olmaktan geçmektedir. Sevmeye, hoşlanmaya, ilgi göstermeye, arzu etmeye gibi beşerî duyguların olumsuz tesirlerine yapılan vurguların Kur'an'da önemli bir yekûn oluşturması bu bakımdan manidardır. Bu sebeple sevginin iman-amel noktasında vuku bulan davranış bozuklukları çeşitli açılardan gündeme taşınmakta, dolayısıyla vahyin hitap ettiği muhatap kesim daha çok sevmeye olgusuna yüklenen menfi söylem üzerinden talim ve terbiye edilmektedir.

Konuyla ilgili uyarı ve ikazlar sevilen, arzu duyulan varlık, nesne ve olguya yönelik yapılabildiği gibi bu duygunun ifrat seviyesindeki aşırılığıyla da ilgili olabilir. Tenzilî süreç paralelinde bu duygu ile müşriklerin imandan yoksun hal ve hareketleri gözler önüne serilmekte bazen de müminlerin verdiği tepkilerin inançla bağdaşmayan fiil ve eylemlere kapı aralayacağı uyarısı yapılmaktadır. "Kur'an-ı Kerim'de Sevgi" başlığı altında yapılan çalışmaların ise genellikle semantik analiz üzerine yoğunlaştığı ya da sevilen, sevilmeyen insan tiplerine ilişkin bilgiler çerçevesinde şekillendiği göze çarpmaktadır.⁵⁴⁵ Bu açıdan makale sevginin mahiyetini Kur'an ekseninde incelemeyi, bu duygunun yerildiği yerlerde öne çıkan davranış bozukluklarını belirli tasnifler altında incelemeyi amaçlamaktadır.

1. Maddî Haz ve Nimetlere Olan Düşkünlük

Müşriklerin Kur'an'ın çeşitli âyetlerinde eleştirilen tavır ve tutumları inanç ve eylem boyutundan oluşmak üzere iki şekilde değerlendirilebilir. Allah'ın yanı sıra birtakım varlık ve nesnelere yüklenen ilâhlık payesi olarak özetlenebilecek şirk inancı sadece kalbî bir yönelişi değil, gündelik hayatın bütün katmanlarında etkisi açıkça gözlenen hareket tarzını betimlemektedir. Bu bakımdan müşriklerin ahlâk ve davranış bakımından sergiledikleri çirkinliklerin her biri bu inanç zafiyetinin hem temelidir hem de birer yansımasıdır. Şirk inancının en önemli tezahürlerinden biri olarak nitelendirilebilecek dünyevileşme, insanın yapıp-etmelerinden hesaba çekileceği ahiret düşüncesini dışlamakta, maddî haz ve nimetlerden istifade etmeyi biricik gaye olarak hayatın merkezine yerleştirmektedir. Zaten ahiret inancından yoksunluk, insanı Allah nezdinde değerli kılan manevî ve ulvî hedeflerden soyutlamakta, insanın bütün enerjisini dünyevî olana hasretmeye sevk etmektedir. Bu sebeple Kur'an-ı Kerim'de sevgi ekseninde eleştirilen bu ahlâkî zafiyet, dünya hayatına, mal ve servete olan aşırı bağıllık kapsamında incelenmektedir.

1.1 Dünyanın Ahiret Hayatından Üstün Tutulması

Dünya hayatı Kur'an-ı Kerim'de insanın yaşadığı, geçimini temin ettiği coğrafi mekândan ziyade dinî ve ahlâkî bir terim olarak öne çıkmaktadır.⁵⁴⁶ Bu açıdan yeryüzünü tavsif eden arz kelimesinden farklı bir şekilde yeniden dirilişten sonra vuku bulacak ahiretin

⁵⁴⁵ Konuyla ilgili yapılan çalışmalar için bk. Mesut Kaynak, *Kur'an'da Sevgi* (İstanbul: Yay Matbaacılık, 1998); Ali Galip Gezgin, *Kur'an'da Sevgi* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2003); Mehmet Ünal, "Kur'an'da Sevgi Yakınanlamlıları ve Aralarındaki Farklar", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* 12/34 (2008), 99-120.

⁵⁴⁶ Süleyman Uludağ, "Dünya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 10/22.

karşılığı olarak kullanılmakta ayrıca bu hayatla mukayese edilmek suretiyle değer ve konumu belirgin hale getirilmektedir. Sağladığı yararın, verdiği hazzın kısalığı, gelip-geçiciliği dünya hayatını ahiretten ayıran en belirgin eksiklik ve kusur olarak gözler önüne serilmektedir.⁵⁴⁷ Dünya hayatı bunun yanı sıra bazı âyetlerde aldaticılığı,⁵⁴⁸ oyun ve eğlenceden ibaret olan özelliği⁵⁴⁹ ile yerilmekte ve kınanmaktadır. Esasında bu tür nitelemeler vahyin direktiflerini dikkate almayan ve hiç ölmeyecekmiş gibi kendisini dünyanın cazibesine kaptıran insanın aldanacağını, oyun ve eğlence kadar değersiz bir hayat süreceğini bildiren özlü ifadeler olarak değerlendirilebilir. Başka bir deyişle eleştiriye konu olan husus, dünya hayatının mahiyetinden ziyade muhatapların bizâtihi kendi kötü eylem ve tercihleridir. Dolayısıyla Kur'an insanın dünyada mutlu olmasını değil, dünyayı ahiretten üstün tutmasını, bâkî olan ahireti feda edebilecek kadar geçici bu hayata bağlanmasını eleştirmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de dünya sevgisinin yerilen ve ikaz edilen boyutu da insanın ahireti unutmamasına yol açacak derecede dünyaya bağlılığı ve meyli ile ilgilidir. Zira dünyaya olan bağlılık kişinin kutsalla olan ilişkisini zedelemekte hatta tamamen koparmaktadır. İnsanın ebedî saadeti kazandıracak ameller işlemeyi terk etmesi, varını-yoğunu bu dünyadan azami zevk alma hedefine kendisini hasretmesi, böyle bir sevginin en belirgin tezahürleridir. Nitekim zikredeceğimiz şu âyet konunun bu boyutuna dikkatleri çekmektedir: *“Doğrusu siz çabucak gelip geçeni seviyorsunuz.”*⁵⁵⁰ Nimetlerinden şu anda ve şimdi yararlanılmasına rağmen geçiciliği, sürekli olmayışı sebebiyle acelecilik vasfı ile tavsif edilen dünya hayatını sevmenin eleştiri konusu edilmesi, nimetlerine arız olan bu kusur ve zaafardan kaynaklanmamaktadır. Esasında mezkûr âyet dünyanın zevk ve lezzetlerine olan aşırı düşkünlük ve bağlılığın insana ahirete iman etmeyi ya da bu imana kapı aralayan delil ve kanıtlar üzerinde düşünmeyi unutturması sebebiyle dünya sevgisini tahkir etmektedir.⁵⁵¹ Başka bir deyişle insanların kınanmaları bizâtihi dünya nimetlerini sevmelerinden değil, bu sevginin ahiret için amel etmeyi kendilerine terk ettirmesinden kaynaklanmaktadır.⁵⁵² Zira bu sevgi fitrî bir duygu olup, dünya nimetleri de insan için yaratılmıştır. İnsanın yaratılışında var olan bu huyu sevmesi kesinlikle bir kınama sebebi değildir. Ancak bu sevginin sadece birtakım dünyevî arzu ve istekleri tatmin ile sınırlı kalmaması, insanı ebedî saadetine kazanmasına vesile olacak tavır ve davranışlara sevk etmesi gerekmektedir. Aksi takdirde dünyevileşme ile gerçeği algılama yetisi körelen insan bütün hedef ve gayesini sadece bu fani hayattan maksimum zevk almaya hasredecektir. Bunun sonucunda ise ebedî azaba sürükleyecek eylem ve tercihler insanın karakterinin bir parçası haline gelecektir.

Dünyaya karşı oluşan meyil ve iştiağın insanın ahiret gerçeğini görmezden gelmesine ve unutmamasına sebep olacağı realitesine şu âyette de çarpıcı bir şekilde dikkatler çekilmektedir: *“Şu insanlar geçici olan şu dünyayı seviyorlar, ileride kendilerini bekleyen zor günü ise umursamıyorlar.”*⁵⁵³ Zikredilen âyette dünyayı sevmelerinden ötürü kınamaya duçar olan zümre Mekke müşrikleridir.⁵⁵⁴ Dünyanın nimet ve lezzetlerinden yararlanmanın verdiği haz

⁵⁴⁷ Âl-i İmrân 3/14; et-Tevbe 9/38; Yûnus 10/23-24; er-Râd 13/26; el-Kehf 18/25; Gâfir 40/39; ez-Zuhruf 43/35.

⁵⁴⁸ el- En'âm 6/70; Âl-i İmrân 3/185; el-A'râf 7/51; Lokmân 31/33; Fâtır 35/5; el-Hadîd 57/20.

⁵⁴⁹ el- En'âm 6/32; el-Ankebût 29/64; Muhammed 47/36.

⁵⁵⁰ el-Kıyâme 75/20.

⁵⁵¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, thk. Mecdî Beslûm (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 10/348.

⁵⁵² Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil* (Kahire: Dâru'l-hadis, 1433/2012), 4/502; Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü't-tenzil ve hakâ'iku't-te'vil*, thk. Yûsuf Ali Bedîvî (Beyrût: Dâru'l-Kelâmî't-Tayyib, 1419/1998), 3/572-573.

⁵⁵³ el-İnsân 76/27.

⁵⁵⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'an* (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 1431/2010), 11/286; Ebû Muhammed Abdül-Hak b. Gâlib b. Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-veciz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. Abdü's-Selâm Abdü's-Şâfi Muhammed, (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011), 5/415; Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, thk. Ahmed Şemseddîn (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 8/173.

ve mutluluğun bütün her şeyin yaratıcısı olan Yüce Allah'a iman etmeye, O'nun ilâhî buyruklarını benimsemeye sevk etmesi gerekirken insanın kutsal değerlerle olan ilişkisini zedeleyen bir prangaya dönüşmesi bu kınamanın en temel sebebidir. Nitekim müşriklerin ahiret gerçeğini umursamaz tavırları, bu konuda hiçbir endişe ve kaygı hissetmemeleri dünyaya olan meyil ve iştiaqla açıklanmıştır. Bu sebeple acelecilik vasfıyla lezzet ve hazların gelip-geçiciliğine dikkat çekilerek muhataplar nezdinde dünya hayatı ebedî alem karşısında değersizleştirilmiştir.

Kimi âyetlerde ise müşrikler dünya hayatına olan aşırı bağlılık ve düşkünlükleri üzerinden tavsif edilmektedir. Zikredeceğimiz şu âyet ilâhî gerçekleri inkâra sevk eden en önemli amili dünya sevgisi olarak açıklamaktadır. *"Onlar, dünya hayatını ahirete tercih eden, insanları Allah yolundan uzaklaştıran ve onu eğri göstermek isteyenlerdir. İşte bu gibi kimseler derin bir sapıklık içerisindedir."*⁵⁵⁵ Muhabbet kelimesinin istif'âl kalıbından türeyen "istihbâb", kişinin sevdiği bir şeyin peşine düşmesini ve iki şey arasında tercihte bulunmasını ifade etmektedir.⁵⁵⁶ Bir şeyi sevmek ve onu canı gönülden arzulamak ise muhabbet ve sevginin zirvesini, nihaî noktasını teşkil eder. Zira insan bazen bir şeyi sevmesine rağmen birtakım günahlara meyleden kişinin hali gibi o şeyi sevmekten hoşlanmaz. Dolayısıyla müşriklerin sevme eylemlerinin bu fiille ifade edilmesi dünya hayatına karşı duydukları muhabbetin zirvesinde olduklarına bir işaretir.⁵⁵⁷ Öyle ki iliklerine kadar işleyen bu sevgi sebebiyle dünya hayatında zevküsefa sürmeyi ahirette mutlu olmaya öncelemiş ve yeğlemişlerdir. Ahiret düşüncesini dışlayan böyle bir tavır ise kişinin kendi menfaatine hizmet eden kötü ve çirkin fiillerin dahi makul ve meşru görülmesini beraberinde getirmektedir. Bu açıdan dünya zevk ve lezzetlerinden istifade etmenin nihaî amaç olarak kurgulanması, sergilenen söz ve eylemlerin ahlâkîlik vasfını yitirmesine yol açmaktadır. Dünya sevgisinin zemmedilmesi insanın kutsalla bağını kesen, onu ilâhî rahmetten gittikçe uzaklaştıran birtakım davranış bozukluklarına sebebiyet veren bu yönüyle ilgili olmalıdır. Nitekim âyet ifadeleri de müşriklerin insanların iman etmelerine engel olmalarındaki ana sebebi bu sevgiyle ilişkilendirmektedir.

Dünya sevgisinin ahlâkî ve akîdevî sahada birtakım davranış bozukluklarını körükleyeceği hatta insanın bu anlamda kazandığı güzel hasletleri kaybetmesine yol açacağı gerçeği şu âyette de benzer şekilde dile getirilmektedir:

*"Kalbi imanla dolu olduğu halde baskı altında kalanların durumu dışında kim kalbini inkâra açarsa işte Allah'ın gazabı onların üzerine olacaktır. Onlar için çok büyük azap vardır. Bunun sebebi onların dünya hayatını ahirete tercih etmeleridir. Allah inkârcı gürüha hidayet etmez."*⁵⁵⁸

Zikredilen ifadeler İslâm'dan irtidat ederek tekrar küfürle bütünleşen Mekke halkından birtakım kimselere ağır eleştiriler yöneltilmektedir.⁵⁵⁹ Zira imandan inkâra meyleden bu gibi kimseler zorlama olmaksızın bilinçli tercih ve iradeleri ile böyle bir tavır almışlardır. Ancak bu iradî seçim ve tercih, zihinlerinde beliren kuşku ve şüphelerden değil dünyaya olan aşırı bağlılık ve tutkudan kaynaklanmaktadır. Şöyle ki bu hayata tutkuyla bağlanan insanın hareket noktası, alacağı pozisyon ahiret endişe ve kaygısından ziyade dünyevî menfaat ve çıkar hesabı üzerinden belirlenmektedir. Kendisini ve menfaatlerini tehdit edecek veya tehlikeye

⁵⁵⁵ İbrahim 14/3.

⁵⁵⁶ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, "hbb", *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. İbrahim Şemseddin (Beyrût: Müessesetü'l-A'lemî, 2009), 143; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/492; Nâsirüddin Ebû Saïd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1436/2015), 1/512.

⁵⁵⁷ Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtilu'l-ğayb*, thk. Seyyid İmrân (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1433/2012), 10/73.

⁵⁵⁸ en-Nahl 16/106-107.

⁵⁵⁹ Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, thk. Abdü'l-Maksûd b. Abdî'r-Rahîm (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428/2007), 3/215-216; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4/377; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Sâlim Mustafa el-Bedrî (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2014), 10/118.

düşürecek en ufak bir ihtimal dahi benimsenen düşünce ve inançtan sapmayı hatta öncekinden tam aksi bir tavır almayı beraberinde getirecektir. Dünyevileşme ile ifade edilebilecek bu marazlı hal insanın sadece ahlâkını değil inanç ve itikadını da tarumar eder. Dolayısıyla dünya sevgisi ahiret inancının yanı sıra Allah Teala'nın birliğini ve ulûhiyetini inkâr etmenin, peygamberlere düşmanlık yapmanın en belirgin tezahürleri olarak başı çekmektedir.

1.2 Mal Kazanma ve Biriktirme Hırsı

Müşriklerin mala karşı zafiyetleri, servetlerini biriktirme eğilimleri ilk nâzil olan âyetlerden itibaren şiddetli bir şekilde eleştirilmektedir. Bu eleştiriler mal ve servetin kendisinden ziyade müşrik kesimin ahlâk dışı tavırlarına yöneliktir. Bunun yanı sıra "Allah kullarına bol rızık ve nimet verseydi kesinlikle azarlardı"⁵⁶⁰ şeklinde formüle edilen âyet ifadeleri insanın bolluk ve refaha kavuştuğunda tavır ve tutumlarında fıtratı gereği menfi bir değişim gözleneceğini belirtmektedir. Bu açıdan imanla dizginlenmeyen, kontrol altına alınmayan mal ve servetin insanın Allah'a karşı sorumluluklarını unutmaya yol açacak ayartıcı ve cezbedici olumsuz bir işleve sahip olacağı söylenebilir.

Mala karşı beslenen sevginin eleştirilmesi de insanı kötü ve çirkin fiilleri işlemeye sevk eden bu yönüyle ilgilidir. Başka bir deyişle insan fıtratına nakşedilen bu duygunun kendisinden ziyade ortaya çıkardığı olumsuz-menfi eylemler, ahlâkî zafiyetler sebebiyle kınanmaktadır. Nitekim müşriklerin gayri ahlâkî tavır ve davranışlarının gündeme taşındığı Fecr sûresindeki âyet pasajları içerisinde "malı aşırı derecede seviyorsunuz"⁵⁶¹ ifadesine vurgu yapılmaktadır. Buradaki sevgi malı ihtiyaç sahipleri için paylaşmaktan kaçınma, helal-harama dikkat etmeden malı biriktirme, yetimlerin mallarını alıp kendi zimmetine geçirme gibi manalar ihtiva etmektedir.⁵⁶² Müşriklerden sadır olan bu ameliyeler onların mal ve servetleri ile sadece dünyevî birtakım amaç ve menfaatler peşinde koştuklarını, ahiret kaygı ve endişesi hissetmediklerine delil olarak gösterilebilir.

Bir başka âyette de mal sevgisinin insanın nankörlüğünün en önemli tezahürü olduğuna işaret edilmektedir: "İnsan Rabbine karşı çok nankördür. Şüphesiz buna kendisi de şahittir. Öyle ki o aşırı derecede mal sevgisine kendisini kaptırmıştır."⁵⁶³ Esasında nankörlük anlamında yorumlanabilecek olan "kenûd" ibaresi üzerinde bulunduğu şeyi engelleyen manası taşımaktadır. Nitekim Araplar hiçbir şey bitirmeyen toprağa, "arzı kenûd" demektedir.⁵⁶⁴ Bunun yanı sıra mezkûr kelime cimri ve âsi gibi manalar da taşımaktadır.⁵⁶⁵ Hasan Basrî (öl. 110/728) başına gelen musibetleri sayıp dökerek Rabbini kınayan, O'nun verdiği lutuf ve nimetleri unutan kimseler için bu kelimenin kullanıldığını belirtmiştir.⁵⁶⁶ Bu hâlet-i rûhiyye Fecr sûresinin 89/15-16 âyetlerinde nimet ve bolluğa kavuştuğunda Rabbinin ikramına

⁵⁶⁰ eş-Şûrâ 42/27.

⁵⁶¹ el-Fecr 89/20.

⁵⁶² Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm* (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 1432/2011), 4/622; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 3/641; Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'an*, çev. Muhammed Han Kayanî vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), 7/119.

⁵⁶³ el-Âdiyât 100/6-8.

⁵⁶⁴ Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris, "knd", *Mu'cemü mekâyîsi'l-luğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1379/1979), 5/140; Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, "knd", *Tâcü'l-luğa ve sıhâhu'l-Arabiyye*, thk. Muhammed Tâmir (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 2009), 1012; Cemâleddîn Ebî'l-Fadl Muhammed b. Mükrîm İbn Manzûr el-Ensârî, "knd", *Lisânü'l-Arab*, thk. Âmir Ahmed Haydar (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013), 2/763.

⁵⁶⁵ Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Firûzâbâdî eş-Şîrâzî, "knd", *el-Kâmûsü'l-muhît* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 315; Muhammed Murtaza el-Hüseynî ez-Zebîdî, "knd", *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (Kuveyt: et-Türâsü'l-Arabiyyü, 2004), 9/115.

⁵⁶⁶ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm*, thk. Esad Muhammed et-Tayyib (Riyâd: Mektebetü Nezzâr, 1997), 10/3458; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr fî tefsîri'l-me'sûr*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 6/654.

mazhar olduğunu söyleyen ancak rızık azalınca feryat eden kimsenin durumu ile tasvir edilmektedir. Hz. Peygamber de kendi payını başkaları ile paylaşmaktan kaçınan, tek başına yiyen ve kölesini döven kişilerin bu eylemlerini kenûd ibaresi ile ilişkilendirmiştir.⁵⁶⁷ Verilen bu bilgiler dikkate alındığında başına gelen musibetlere dayanma azim ve kararlılığı göstermekten uzak, sabırsız, malını başkalarıyla paylaşmaktan kaçınan cimri kimselerin nankörlük ortak paydasında bulunduğu söylenebilir. Dolayısıyla müteakip âyetlerde insanın nankörlüğüne delil mahiyetinde zikredilen mal sevgisinin eleştiriye konu edilmesi cimrilik ve eli sıkı olma gibi ahlâkî zafiyetleri perçinlemesiyle ilgilidir. Zira dünya mal ve metainna karşı beslenen sevginin şiddetli olduğunu belirten “şedîd” ibaresi, cimri ve kuvvetli olma manaları içermektedir.⁵⁶⁸ Buna göre mezkûr âyetler nankör insanın Allah rızası ve toplumun menfaatini elde etme konusunda duyarsız olduğunu, malını infaktan kaçındığını vurgulamaktadır. Çünkü mala, dünyevî nimetlere karşı beslenen sevgi arttıkça, Yüce Allah’a kulluk etme, O’nun verdiği nimetlere şükretme gibi faziletli davranışlar zayıflamaktadır. Dolayısıyla Kur’an’da malı sevme üzerinde esasında cimrilik yapma, eldeki maddî imkânları toplumun fakir ve ihtiyaç sahibi kimselerinden esirgeme gibi eylemler kınanmaktadır.

Dünya mal ve metainna elde etme konusundaki arzu ve iştihak hiçbir zaman tek başına salt eleştiri malzemesi yapılmamıştır. Bu husustaki ikaz insanın doğuştan sahip olduğu fitrî duygudan ziyade bu duygunun sebep olduğu mümin kimliğinin özü ve ruhuyla uyuşmayan davranış saplantılarına yöneliktir. Kur’an-ı Kerim mala karşı beslenen sevgi ve bağlılığın tamamen yok edilmesini değil ilâhî rıza ile taçlanacak hedef ve gayeye hizmet edecek şekilde işlevsel kılınmasını salık vermektedir. “Allah yolunda sevdiğiniz şeylerden harcamadıkça iyilik yapmış sayılmazsınız. Her ne harcarsanız Allah onu layıkıyla bilir”⁵⁶⁹ mealindeki âyet ifadesi göre insanın Allah rızasını kazanmasının zirve noktası, sevdiği şeyleri infak edebilme azim ve kararlılığı gösterebilmektedir. Birçok hurma ağacından oluşan bahçeye sahip olmakla şöhret bulan Ebû Talha mezkûr âyet nâzil olduğunda mescidin karşısında Beyruhâ isimli en çok sevdiği bahçeyi akrabaları arasında taksim etmiştir. Aynı şekilde Zeyd b. Hârise bu âyetin nüzûlünün ardından çok sevdiği atı Allah yolunda infak etmesi için Hz. Peygamber’e vermiştir. Abdullah b. Ömer hoşuna giden bir cariye satın alıp azat etmiş, kendisine bu davranışının sebebi sorulduğunda mezkûr âyeti okumuştur.⁵⁷⁰

Nüzûl döneminde sahabe tarafından sergilenen bu erdemli davranışlardan hareketle dünya mal ve metainna karşı beslenen sevginin menfi tesirlerinden korunmanın ilâhî rızayı elde etme gayesiyle yapılan infakla mümkün olabileceği, böyle bir ameliyenin aynı zamanda insanın Allah ile bağına kuvvetlendirdiği söylenebilir. Bu nedenle olsa gerek Hz. Peygamber zekâtın en faziletlisini kişinin sağlık ve sıhhatinin yerinde olduğu, fakirlikten korkup, zenginliği arzuladığı bir zaman diliminde eda edilen olarak açıklamıştır.⁵⁷¹ Hatta bazı âyetlerde müminler sevdikleri nesne ve olguları fedakârca infak etmeleri üzerinden taltif ve

⁵⁶⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 16/291; Kurtubî, *el-Câmi'*, 20/109.

⁵⁶⁸ Ebû Ubeyde Mamer b. el-Müsenâ et-Teymî el-Basrî, *Mecâzu'l-Kur'ân*, thk. Fuad Sezgin (Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, ts.), 2/307; Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbühü*, thk. Abdü'l-Celîl Şelbî (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 1424/2004), 5/270.

⁵⁶⁹ Âl-i İmrân 3/92.

⁵⁷⁰ Rivayetler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Mahmud Muhammed Nassar (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2015), “Vekâle”, 15 (No. 2318); Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasan Abdulmunim Şelbî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 10/46; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/316-317; Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd el-Ferrâ el-Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, thk. Halid Abdurrahman el - Akk-Mervan Sevar (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1987), 3/325-326; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/341-342; Süyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, 2/89-91.

⁵⁷¹ Buhârî, “Zekât”, 11 (No. 1419), “Vesâyâ”, 7 (No. 2748); Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011), “Zekât”, 92; Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Şemseddîn (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013), “Vesâyâ”, 1 (No. 3610).

teşrif edilmektedir. “Onlar, kendileri arzu duydukları halde yiyeceği yoksula, yetime ve esire ikram ederler.”⁵⁷²

Fedakârlık, nefsin bir şeye meylettmesi, kalbin bir şeye eğilim duyması anlamındaki “hubb” kelimesi bu âyette şehvet derecesinde isteme eylemini içermektedir.⁵⁷³ Müminlerin herhangi nesneye aşırı sevgi beslemeleri bahis konusu edilmesine rağmen eleştirilmemeleri infak amelisiyle ilgilidir. Bu ameliye sevginin insanı ayartan, cezbeden zehirli yönünü minimize etmekle kalmaz onu aynı zamanda Allah'ın hoşnut ve razı olduğu kul mertebesine çıkarır. Nitekim bir başka âyette de sevmesine rağmen sahip olduğu maddî imkânları yakınlar, yetimler, yoksullar, yolda kalmışlar, yardım isteyenler, özgürlüklerini kaybetmiş kimseler için seferber etmek insanı gerçek manada iyiliğe sevk eden imanun en belirgin vasfı olarak gözler önüne serilmektedir.⁵⁷⁴ Bu manada mal sevgisi insana Rabbini hatırlatan, O'na kulluk yapmaya sevk eden önemli bir ibadet aracı haline gelebilmektedir. Bu gerçek Hz. Süleyman'ın dilinden sadır olan şu cümlelerle zihinlere kazınmaktadır: “Gerçekten ben malı Rabbime anmama vesile olduğu için severim.”⁵⁷⁵ Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'de mal sevgisi hiçbir zaman bizâtihi eleştiri konusu yapılmamaktadır. İnsanların dünya mal ve metainına hırsla bağlanarak ahireti unutmaları, sahip oldukları maddî imkânları toplumun diğer kesimlerinden esirgemeleri bu konudaki uyarı ve ikazların başlıca sebep ve hedefidir.

2. Dinî Değerlere Düşman İnsan Grupları ile Dostluk Kurma

Kur'an-ı Kerim'de beşerî münasebetler noktasında müminlerin takınmaları gereken tavır iman ortak paydasına göre şekillenmektedir. Bu açıdan müminlerin ancak iman eden kimseleri sevmeleri, imana aykırı tutum ve tavır sergileyen İslam dışı muhalif grupları veli ve dost olarak kabul etmemeleri istenmektedir. Öyle ki çeşitli âyetlerde müminlerin Allah, peygamber ve müminleri dost edinmesi gerektiği belirtilirken,⁵⁷⁶ kâfir, zalim ve münafık olmakla nitelendirilen muhalif kesime karşı böyle bir duygunun beslenmemesi tembihlenmektedir.⁵⁷⁷ Müşriklerin inkâr etmenin yanı sıra Allah Rasûlü ve ona bağlı müminleri sadece iman ettikleri için yurtlarından çıkararak onlara karşı düşmanca faaliyetler sergilemeleri bu yasağın illetini beyan eder mahiyettedir. Bu nedenle bir müminin bu tür eylemlerde bulunan İslam dairesi dışındaki muhalif gruplara karşı sevgi beslemesi, Kur'an-ı Kerim'de imana zıt bir tutum olarak şöyle tasvir edilmektedir:

“Ey iman edenler! Eğer benim yolumda cihat etmek ve hoşnutluğumu kazanmak üzere yola çıkmışsanız, benim de düşmanım sizin de düşmanınız olan kimseleri kendilerine sevgi göstererek asla dost edinmeyin. Çünkü onlar size gelen gerçeği inkâr etmişler ve Rabbiniz Allah'a iman ettiniz diye peygamberi ve sizi yurdunuzdan çıkarmışlardır. Ben sizin gizlediklerinizi de açıkladıklarınızı da bildiğim halde onlara gizliden gizliye sevgi besliyorsunuz. İçinizden kim bunu yaparsa bilsin ki doğru yoldan sapmıştır.”⁵⁷⁸

Müfessirler zikredilen âyetlerin Hâtıb b. Ebû Beltea'nın Mekke'de yaşayan aile ve akrabalarını korumak için gönderdiği mektubun yakalanması üzerine nâzil olduğu hususunda görüş birliği içindedirler. Bedir savaşına iştirak edenlerden biri olan bu sahabî Hz. Peygamber'in Mekke fethi için yapılan hazırlıkları görünce orada ikamet eden akrabalarının hayatından endişe duymuş, Kureyş'in ileri gelenlerine bu haberi ulaştırdığı takdirde, onların akrabalarını himaye edecekleri düşüncesine kapılmıştı. Bu amaçla Medine'den Mekke'ye gitmekte olan bir kadın aracılığıyla Kureyşliler'e hitaben bir mektup yazdı. Bu durumu

⁵⁷² el-İnsân 76/8.

⁵⁷³ Mâtürîdî, Te'vîlâtü Ehli's-sünne, 6/484.

⁵⁷⁴ el-Bakara 2/177.

⁵⁷⁵ Sâd 38/32.

⁵⁷⁶ el-Bakara 2/257; Âl-i İmrân 3/68; en-Nisâ 4/45; el-Mâide 5/55; el-A'râf 7/196; et-Tevbe 9/71.

⁵⁷⁷ el-Mâide 5/51; el-Enfâl 8/89; et-Tevbe 9/23; el-Mümtehine 60/9.

⁵⁷⁸ el-Mümtehine 60/1.

vahiyle öğrenen Hz. Peygamber, kadının yakalanması emrini verdi. Hz. Peygamber'in emriyle Mekke yolu üzerinde yakalanan kadının üzerinden Hâtib'in mektubu çıktı. Hâtib diğer muhacirlerden farklı olarak Kureyş'e mensup biri olmaması sebebiyle yakınlarını koruyabilmek için böyle bir şeye tevessül ettiğini, bu konuda herhangi bir art niyetinin bulunmadığını söyledi. Hz. Peygamber de onun iman noktasındaki samimiyetine vurgu yaparak özrünü kabul etti.⁵⁷⁹

Hâtib b. Ebû Beltea şahsında müminlere ikazda bulunan âyetler müşriklere karşı sevgi beslemeyi, onlarla müminlere ait sırları paylaşacak ölçüde dostluk ilişkisi kurmayı yasaklamaktadır. Müminlerden beklenen bu hareket tarzının sebebi müşrik gürûhun iman etmemelerinden ziyade sergiledikleri düşmanca tavır ve tutumlardır. Dolayısıyla Allah Rasûlü'ne, müslümanlara karşı fiili eylem ve hakaretlerde bulunan müşrik topluluklar hasım ilân edilirken, müslümanlarla barış içerisinde yaşayanlar bu kapsamın dışında tutulmaktadır. Bu açıdan bir müminin özellikle de sıcak savaş ortamında hasım olan müşrik gürûha yaranacak, yakınlık gösterecek eylemlerde bulunup müminlere ait gizli birtakım sırları paylaşması iman noktasındaki samimiyetiyle örtüşmeyen hareket tarzını betimlemektedir. Bu nedenle müteakip âyetlerde müminlerden beklenen tavır Hz. İbrahim örneğinde deklare edilmektedir. Onun ve beraberindekilerin toplumlarından inkârcılara karşı nefret ve düşmanlık hissi taşınmaları, bu konuda kararlı ve taviz vermeyen duruşları, müminlerin içselleştirmeleri gereken ideal davranış biçimi olarak tasvir edilmektedir.⁵⁸⁰

Diğer taraftan bu konuda ihmalkârlık ve gevşekliğin insanı dinî kimliğinden soyutlayan, onu ebedi azaba yaklaştıran büyük bir cürüm olduğu mümin kesime sıklıkla hatırlatılmaktadır. Bu hatırlatma münafıkların davranışlarından kesitler sunma, ayrıca müminlerin bu konuda takınacakları tavır sarih bir şekilde tahkim etme yoluyla yapılmaktadır. Hatta müminlerin kendilerine düşman olan inkârcı gürûhla dostluk ilişkisine girmeyen duruş ve tavırları taltif ve teşrife konu edilmektedir. Nitekim zikredilen şu âyette münafıkların ebedi azaba duçar olacak en belirgin davranış saplantılarının müslümanlara karşı düşman cephede yer alan yahudilerle dostluk kurmaları gösterilmektedir. *"Allah'ın gazabına uğramış bir topluluğu dost edinenleri görüyorsun değil mi? Onlar ne sizdendir ne onlardan. Bile bile yalan yere yemin etmektedirler."*⁵⁸¹

Rivayete göre Abdullah b. Nebtel Hz. Peygamber'in meclislerine katılıyor, sonra buralarda konuşulanları yahudilere anlatıyor, onlarla müslümanlara karşı yürütülen her türlü komplonun, entrikanın içerisinde yer alıyordu. Buna rağmen tüm bu yaptıklarını inkâr ediyordu.⁵⁸² Dolayısıyla zikredilen âyetler münafıkların müslümanlara karşı kendilerinden olmayan toplumlarla dostluk ve iş birliği kuran tutum ve davranışlarını ifşa yoluyla eleştirmektedir. Bu nedenle müteakip âyetler inancında samimi olan müminlerin münafıklara özgü bu eylemlerden uzak olduklarını bildirmekte, hiçbir maddî-dünyevî çıkarı, akrabalık bağına imana tercih etmeyen hareket tarzını övmektedir. *"Allah'a ve ahiret gününe iman eden bir topluluğun -babaları, oğulları, kardeşleri yahut diğer akrabaları da olsa- Allah'a ve peygamberine düşmanlık eden kimselere sevgi beslediklerini göremezsin."*⁵⁸³

Bu ifadeler sevgi eylemini belirleyen en önemli kıstasın iman bağı olduğunu, dinî değer ve kutsalları hiçe sayan onlara saldıran kişi ve gruplara karşı kin ve nefret hissi beslemeyi

⁵⁷⁹ Buhârî, "Cihâd", 141 (No. 3007), 195 (No. 3081); "Megâzi", 9 (No. 3983); Müslim, "Fezâilü's-Sahabe", 161; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi' u's-sahîh* (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2014), "Tefsir", 60 (No. 3305); Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, thk. Eymen Sâlih Şa'bân (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 2003), 332-333; Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Lübâbü'n-nükûl fi esbâbi'n-nüzûl* (Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2010), 433.

⁵⁸⁰ el-Mümtetine 60/4-6.

⁵⁸¹ el-Mücâdile 58/14.

⁵⁸² Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdi el-Belhî, *et-Tefsîrü'l-kebir*, thk. Ahmed Füreйд (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003), 3/334; Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 4/311; Kurtubî, *el-Câmi'*, 17/197.

⁵⁸³ el-Mücâdile 58/22.

inancın bir gereği olarak zihinlere kazımaktadır. Hatta düşman safında yer alanların baba, oğul, kardeş gibi insanın en yakın çevresinden oluşması müminlerin bu konudaki tavırlarını değiştirmelerine engel teşkil etmemelidir. Bu açıdan âyet ifadelerinin içinde bulunduğu bağlam Allah ve Rasûlü'ne düşmanca hisler besleyenlerin, akrabalık bağı gibi motifleri kullanarak müminleri kendileriyle, münafıkların yahudilerle yaptığı iş birliğine benzer bir dayanışma ilişkisi içine çekmeye çalışabilecekleri tehlikesine karşı uyarı anlamı taşımakta, böyle bir tavrı nifak alâmeti olarak nitelendirmektedir.⁵⁸⁴ Dolayısıyla sevmenin eleştirilmesi bu duygunun mümin kimlikle uyuşmayan birtakım davranış saplantılarına sebep olma tehlikesiyle ilişkilidir. Bu nedenle İslam dışı muhalif gruplara karşı sempati duyma, onlara sevgi besleme konusundaki uyarı ve ikaz müminlere sıklıkla hatırlatılmaktadır. “*Ey iman edenler! Şayet inkârı imana tercih ederlerse, babalarınızı, kardeşlerinizi dahi dayanıp güvenilecek dostlar edinmeyin. Şu halde içinizden kim onları dost edinirse, işte kendilerine kötülük yapanlar bunlardır.*”⁵⁸⁵

Zikredilen âyetin nüzûlüyle ilgili olarak kaynaklarda birtakım bilgilere yer verilmektedir. Bazı rivayetlerde mezkûr âyetin hicret ettikleri takdirde kabile ve akrabaları ile ilişkilerinin kopacağını, ticaretlerinde zarara uğrayacaklarını iddia eden muhacirler hakkında nâzil olduğu, kimi rivayetlerde ise dinden dönüp de Mekkeliler'e katılan dokuz kişi ile dostluk kurmayı yasaklama gayesiyle inzâl edildiği belirtilmiştir.⁵⁸⁶ Ancak sûrenin Mekke'nin fethinden sonra nâzil olduğu bilgisi,⁵⁸⁷ ayrıca müteakip âyetlerde müminlere uğradıkları hezimetten sonra Yüce Allah'ın Huneyn gününde onlara yaptığı yardımı ve zaferi anlatması,⁵⁸⁸ hicrete atıfta bulunan bu iki rivayete ihtiyatla yaklaşılmasını gerektirmektedir.

Nakledilen hâdiseleri sûrenin nüzûl tarihi hakkındaki sahih bilgilere aykırı bulan müfessirlerden biri olan Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210) bu âyetin, müminlere müşriklerden uzak durmalarının gerekli olduğu bildirilince, müminlerin “kişinin babası, anası, kardeşi arasında tam bir kopukluğun meydana gelmesi nasıl mümkün olur?” demeleri üzerine inzâl edildiği bilgisini paylaşmıştır.⁵⁸⁹ Cessâs (öl. 370/981) da mezkûr âyetin Medine'de müminleri münafıklardan ayırt edebilmek üzere nâzil olduğundan bahsetmektedir. Çünkü münafıklar, müşriklerle dostluk ilişkisine giriyor, onlara ikram ediyor ve saygı gösteriyorlardı. Bu nedenle Yüce Allah bu şekilde hareket etmeyi ebedî hüsrânı gerektirecek büyük bir nifak alameti saymıştır.⁵⁹⁰ Modern dönem müfessirlerden İzzet Derveze ise bu âyetlerin Mekke'nin fethinden sonra çeşitli beldelerde mal ve arazilere sahip müminler hakkında inzâl edildiğini belirtmektedir. Öyle ki müslümanların bir kısmı akrabalık ilişkilerine sahip müşrik beldelere Allah Rasûlü'nün seriyeler göndermesine bu gibi gerekçeler öne sürerek karşı çıkmışlardır. Bunun üzerine din bağının ve İslâmî mensubiyetin her türlü bağ, nesep ve faydadan üstün olduğunu ortaya koymak için Hz. Peygamber'e karşı çıkanları kınama mahiyetine sahip mezkûr âyetler indirilmiştir.⁵⁹¹ Nakledilen bu rivayetler arasında bariz farklar olmakla beraber esasında her bir rivayet aynı konuya dikkat çekmektedir. Bu bilgiler çerçevesinde müminlerin müşrik olan baba ve kardeş gibi yakın akrabaları ile gizli sırları paylaşacak derecede dostluk kurmalarının onlara sevgi beslemelerinin yasaklandığı söylenebilir. Zira böyle bir tavır ve

584 Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 5/279.

585 et-Tevbe 9/23.

586 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/238; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 3/312; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 1/399-400.

587 Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Âdil ed-Dimeşki, *el-Lübâb fî ulûmi'l-Kitâb* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 10/53; Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, thk. Ali Abdülbârî Atıyye (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 5/264.

588 et-Tevbe 9/25-27.

589 Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 8/231.

590 Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed es-Sadık Kamhavî (Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1992), 4/278.

591 Muhammed İzzet Derveze, *Tefsîru'l-hadîs* (Kâhire: Dâru'l-Garbi'l-İslâmiyye, 2000), 9/380.

tutum birtakım gerekçelerle makul ve mazur gösterilmeye çalışılsa da kişinin küfre razı olduğuna işaret etmekte bu bakımdan da imanındaki samimiyetine gölge düşürmektedir.

Müminlerden İslam dışı muhalif gruplara karşı gösterilmesi beklenen bu tepki sadece inkâr tavrına karşı beslenen içten sevgiden ibaret olmayıp, insanın ilâhî rızayı elde etmesini engelleyecek mahiyette sevip değer verdiği maddî-manevî her türlü olgu için geçerlidir. Öyle ki bir sonraki âyette İslam'ın kutsal değer ve vecibelerine verilen önem ve sevginin birtakım dünyevî menfaat ve beklentilerden öncelenmesi mümin kimliğinin en belirgin vasfı olarak zihinlere kazımaktadır.

*"De ki: Babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, hısım-akrabanız, kazandığınız mallar, durgunluğa uğramasından endişe ettiğiniz ticaretiniz ve hoşlandığınız meskenler size Allah'tan, Peygamber'inden ve O'nun yolunda cihat etmekten daha sevimli ise, artık Allah buyruğu gerçekleştirinceye kadar bekleyin. Allah yoldan çıkmış kimseleri hidayete erdirmez."*⁵⁹²

Zikredilen önceki âyet imana karşı küfrün velâyetinden uzak durmayı, ondan teberrî etmeyi öğütlerken bu âyet ise Allah ve Peygamber sevgisine aykırı düşen, dinî görevlerin yerine getirilmesine engel teşkil eden her türlü sevgi ve ilişkiden uzak durmayı emretmektedir. Bu sebeple baba ve kardeşlerin yanı sıra eşler, çocuklar, hısım, akraba hatta aşiret gibi insan grupları da âyetin hükmüne dahil edilmiştir. Esasında mezkûr âyet bir önceki âyette müminlere yapılan uyarı ve ikazın mahiyetini açıklama, izah etme amacı taşımaktadır. Öyle ki akrabalarla beraber olma, kazanılmış malları elde tutma ve arttırma arzusu, evlere hayranlık besleme temayülü şeklindeki ifadelerle özetlenebilecek sevgi gösterilen bu olgular, insan grupları arasındaki dostluk kurma ve kaynaşma sebeplerine işaret eden dört önemli özelliktir.⁵⁹³ Bu nedenle olsa gerek müminler, müşrik akrabaları ile ilişkilerini kesmenin doğuracağı olası kötü sonuçlardan duydukları endişeyi dile getirme sadedinde akrabalık bağlarının kopacağını, ticaretlerinin zarara uğrayacaklarını, mallarını kaybedeceklerini, evlerinin harap olacağını iddia etmişlerdir. Akrabalık ve aşiret bağlarının sosyal hayatta önemli bir faktöre sahip olduğu bir dönemde akrabalık, aşiret ve çok boyutlu çıkar bağlarıyla birbirine bağlı olan Muhacirlerle Mekke halkı arasındaki düşmanlık, nefret, kan ve birbiriyle tamamen ilişkiyi kesme durumuna varan mevcut ortamın, bazı muhacirleri zaman zaman psikolojik bir bunalıma sürüklediğini söylemek mümkündür.⁵⁹⁴ İşte böylesi bir ortam bazı kimseleri almamaları gereken tavırlara, konum ve davranışlara itiyordu. Yüce Allah ise bir müminin dinî inanç ve kimliği muhafaza edebilmek için bazı dünyevî menfaatlerden feragat etmesinin ya da bu uğurda birtakım zararlara göğüs germesinin tabii bir durum olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirterek, bu konuda yaşanabilecek herhangi bir ayak sürçmenin dünya ve ahirette telafisi olmayan sonuçlara zemin hazırlayacağı ikazında bulunmuştur.

Kur'an-ı Kerim'de insanın doğası gereği birtakım olgu ve unsurları arzulaması, onları elde etmek için çabalaması hiçbir zaman doğrudan eleştiri malzemesi yapılmamıştır. Buradaki eleştiri sevgi gösterilen olguların dinî sahadaki ve Allah yolundaki hizmetleri ifa etme konusunda engel teşkil etmesine yöneliktir. Diğer bir deyişle fitrî sevgiden ziyade insanın iradî ve ihtiyarî duygularının mümin kimlikle bağdaşmayan tutum ve davranışlara sebep olması bu konudaki tehditkâr ikazın ana hedefidir. Zira can-mal ve evlât sevgisi, geçim endişesi gibi olguların gerekçe gösterilerek Allah yolunda mücadele azim ve gayreti manasına gelebilecek cihat ibadetinin sekteye uğraması, insanların hak ve hukuklarının ihlâl edilmelerine, dolayısıyla her türlü zulüm ve zillete boyun eğmeyi ve razı olmayı beraberinde getirecektir. Bu aşamadan sonra ise insanın birtakım olgu ve unsurlara yüklediği duygular anlamını yitirecek hatta süflî bir hale dönüşecektir. Bu açıdan dünyadaki birtakım nesne ve

⁵⁹² et-Tevbe 9/24.

⁵⁹³ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 8/232; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam vd. (İstanbul: Azim Dağıtım, ts.), 4/300.

⁵⁹⁴ Derveze, *Tefsîru'l-hadîs*, 9/270-271.

olgulara karşı sevginin ifrat derecesine ulaşması, insanın Allah'a olan kulluk vecibelerini aksatmakta, ahlâken ve ruhen arınıp yücelmesini engellemektedir. Dolayısıyla İslam'ın ulvî değerlerine yönelik beslenen sevginin dünyevî temele dayalı sevgiden üstün tutulmasının tembihlenmesi, imanın gereği olan davranışların tatbik edilmesinin ancak bu sayede mümkün olabilmesi ile ilgilidir.

3. Nefsin Şehvî İsteklerine Olan Bağlılık

İnsanın nefsin şehvî istek ve arzularına olan aşırı bağlılık ve düşkünlüğü çeşitli davranış saplantılarını, ahlâkî zaafı ortaya çıkaran en önemli sebeplerden birisidir. İnsanı bulunduğu ulvî ve yüce konumdan aşağıya indiren, değerini düşüren bu durum Kur'an-ı Kerim'de umumiyetle "hevâ" kelimesiyle tavsif edilmektedir. İnme, düşmek, herhangi bir şeye meftun olmak, arzulamak, hoşlanmak gibi manalara gelen hevâ,⁵⁹⁵ ilâhî rahmet ve rızadan uzaklaştıran arzulara, isteklere olan meyil ve bağlılığı ihtiva etmektedir.

İnsan nefsinin kötü arzulara olan bu meyil ve temayülü Kur'an'da müşriklere ait bir sıfat olarak kullanılmakta, zikredildiği her yerde yergiye konu edilmektedir. Hevânın insanın doğru düşünme melekesini dumura uğratacağı,⁵⁹⁶ ilâhî buyruklara sırtını dönen kimsenin hevâsına tabi olacağı bildirilmekte,⁵⁹⁷ bu gibi kimselere itaat etmeme hususunda Hz. Peygamber birçok kez uyarılmaktadır.⁵⁹⁸ Zira hevâ insanın selim fıtratını zedeleyerek sadece Allah nazarındaki konum ve değerini düşürmekle kalmaz, onu ahirette de "hâviye" isimli cehennem çukuruna sürükler.⁵⁹⁹ Bu sebeple ancak nefsinin kötü arzu ve isteklerini dizginleyebilen, bir başka deyişle hevâsına tabi olmayan kimselerin cennete gireceği müjdesi verilmektedir.⁶⁰⁰ Dolayısıyla ilâhî buyruklara teslim olan, bu buyruklar ölçüsünde hareket eden insan ancak hevânın boyunduruk ve tasallutundan kendini kurtarabilir. İlâhî gerçeklere duyarsız bir tavır ise insanı adeta hevâsının esiri haline getirir. Kur'an-ı Kerim'de insanın nefsin kötü isteklerine duyduğu arzu ve iştiağın doruk noktaya ulaşmasının sebep olduğu hâlet-i rûhiyye, "hevâ ve hevesini ilâh edinmiş kimseyi gördün mü? Kendi hevâsını ilâh edinmiş kimse hakkında ne dersin?"⁶⁰¹ şeklindeki tabirlerle mâkes bulmaktadır.

Zikredilen âyetlerin nüzûl ortamını gözeten yaklaşımdan hareketle iki farklı gerçeği ihtiva ettiği belirtilmiştir. Rivayet edildiğine göre müşrik Araplar güzel gördükleri, hoşlarına giden başta taş olmak üzere birtakım nesnelere taparlar, sonra ondan daha güzel bir şey gördüklerinde öncekine tapmayı bırakıp diğerlerine tapmaya başlarlardı.⁶⁰² Katâde (öl. 117/735) kanalıyla nakledilen bir diğer rivayete göre âyetteki ifadeler hakikatten ziyade temsili bir manaya hamledilmesi gerekir. Zira müşrikler iman etmedikleri için nefislerin bayağı arzularının peşinden koşarlar, Allah'ın haram kıldığını haram saymadıkları gibi helâl kıldıklarını da helâl kabul etmezlerdi.⁶⁰³ Onların bu tavırları nefsânî arzulara karşı besledikleri sevgi ve bağlılığın çok şiddetli olduğunu adeta ibadet edilen ilâh mesabesine kadar çıktığını göstermektedir.

⁵⁹⁵ Ebû Abdîrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, "hvy", *Kitâbü'l-'ayn*, thk. Abdu'l-Hamîd el-Hindâvî (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003), 4/333; Ebûbekir Muhammed b. Hasan b. Düreyd, "hvy", *Cemheratü'l-luğa* (Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987), 2/998; Cevherî, "hvy", 1214; İbn Manzûr, "hvy", 8/790-791.

⁵⁹⁶ el-Kasas 28/50; en-Necm 53/23; er-Rûm 30/29.

⁵⁹⁷ el-A'râf 7/176; Tâhâ 20/16.

⁵⁹⁸ el-Bakara 2/145; el-Mâide 5/48-49; el-En'âm 6/150; el-Kehf 18/28; eş-Şûrâ 42/15; el-Câsiye 45/18.

⁵⁹⁹ Râgıb el-İsfahânî, "hvy", 680.

⁶⁰⁰ en-Nâziât 79/40.

⁶⁰¹ el-Furkân 25/43; el-Câsiye 45/23.

⁶⁰² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/512-513; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/259; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 4/212; Kurtubî, *el-Câmi'*, 13/25;

⁶⁰³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 10/126; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, 9/227.

Müşriklerin ilâh konumuna çıkaracak kadar hevâ ve heveslerine olan düşkünlüklerinin dile getirilmesi bir yandan da ilâh olarak kabul ettikleri varlık ve nesnelere nefsin arzu ve isteklerine göre belirlediklerine işaret etmektedir. Zira müşrik zihniyet açısından herhangi bir nesne ve objeye ilâhlık payesi biçilmesinin en önemli şartı kişisel ihtiyaç ve çıkarlardır. Bu açıdan kutsiyet atfedilen varlıklarla ilişkilerdeki sevgi, karşılıklı menfaat ve çıkar ilişkisine dayanmaktadır. Menfaat devam ettiği sürece sevgiden söz edilebilir. Menfaat bittiğinde sevgi de ortadan kalkar. Müşriklerin tâzim gösterdikleri varlıklara karşı tutarsız davranışlar izhar etmelerinin altında bu düşünce yatmaktadır. Bu nedenle müşriklerin birtakım varlıkları Allah'ı sever gibi sevdiklerine, müminlerin en çok Allah'ı sevdiklerine vurgu yapılmaktadır.⁶⁰⁴ Çünkü müminler sıkıntı ve sevinçte, darlık ve bollukta her daim Allah'a kulluk ederken, kâfir ise zorluk ve sıkıntı esnasında Allah'a yönelmekte, bolluk ve refaha kavuştuğunda ise putları kutsamaya başlamaktadır. Müminin Allah sevgisinin çok daha güçlü olması bu sebeptedir.⁶⁰⁵ Dolayısıyla sevgi sadece sevilen objeye yönelik verilen tepkilerle sınırlı kalmayan, insanı belli bir tavır ve tutum geliştirmeye sevk eden bir duygudur. Hatta insanın sevgideki samimiyeti sevdiği nesne veya obje için göze aldığı fiil ve eylemlerde gizlidir. Bu fiil ve eylemler imanın öngördüğü müspet manada bir değişime yol açıyorsa o sevgi övülmekte, kötü davranışların eşliğine getiriyorsa yerilmektedir.

Nefsin hevâ ve heveslerine olan bağıllık esasında insana yaratılış gereği bahşedilen fitrî bir özelliktir. İnsandan bu duyguları yok sayıp ortadan kaldırması değil, dizginleyip, kontrol altına alabilmesi, imanla barışık bir vasıta haline dönüştürmesi talep edilmektedir. Zikredilen şu âyet söz konusu gerçeğe işaret mahiyetindedir: “*Nefsânî arzulara, özellikle kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, soylu atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere düşkünlük insanlara süslü gösterildi. İşte bunlar dünya hayatının geçici menfaatleridir. Hâlbuki varılacak güzel yer, Allah'ın katındadır.*”⁶⁰⁶ Zevklere olan aşırı düşkünlük, şehveti kabartan şeylerin sevgisi manasına gelebilecek “*hubbü's-sehevât*” terkibi, nefsânî arzulara olan sevgi ve bağıllığın insanın doğasına nakşedildiğini, çok cazibeli kılındığını vurgulamaktadır. Kadınlara, çocuklara, dünya mal ve metana olan bağıllık esasında bu sevgisinin birer tezahürüdür.

Müfessirlerin bir kısmı insanın değer verdiği, üzerine titrediği bu olguların esasında basit ve önemsiz olduğunu belirtmek için şehvet kelimesiyle tavsif edildiğini belirtmişlerdir. Çünkü şehvet, bilge insanlar tarafından aşağılık bir şey olarak görülmüş, şehvetin peşine takılanlar kınanıp yerilmiştir. Bu algının bir yansıması olarak insanın şehvete düşkünlüğünü ifade eden süslendi, cazibeli kılındı manalarına gelebilecek “*züyyine*” fiilinin fâilinin şeytana işaret ettiği ileri sürülmüştür. Nitekim Hasan Basrî'ye (öl. 110/728) göre şehvî arzuları süslü ve cazip gösteren şeytandır.⁶⁰⁷ Ayrıca müteakip ifade ve âyetlerde bu olguların dünya hayatının geçici menfaati olduğuna vurgu yapılması, muttakilere vaat edilen ahiretteki güzelliklerin çok daha hayırlı olacağına dile getirilmesi, dünyayı zemmetme, dünyayı insanın gözünden düşürme, ona gereğinden fazla değer vermesini engelleme hedefine yöneliktir. Dolayısıyla Allah nazarındaki nimetleri önemsemediği halde nefsin bayağı isteklerini yücelten, onlar için kendini paralarcasına çabalayan kimselerin kınanması için böyle bir ifade tarzı kullanılmıştır. Genellikle şerri Allah Teâlâ'ya izafe etmekten kaçınma endişesinden kaynaklanan ve özellikle Mutezîlî müfessirler tarafından dillendirilen bu görüşe göre nefsin şehvî istekleri şeytanın çekici ve cazibeli hale getirdiği bayağı duygulardan, maddî hazlardan başka bir şey değildir. Bu bakımdan insanın ahiretteki nimetleri unutup başlı başına bu gibi olgulara sevgi beslemesi mezkûr âyetlerde kınama ve ikaza konu edilmektedir.

⁶⁰⁴ el-Bakara 2/165.

⁶⁰⁵ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 1/98; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 1/148.

⁶⁰⁶ Âl-i İmrân 3/14.

⁶⁰⁷ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/320; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 1/240; Ebû'l-Hasen Alâüddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzîl*, thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şâhîn (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 1/230.

Ancak Kur'an-ı Kerim'deki çeşitli âyetlerde süsleme eylemini gerçekleştirenin Yüce Allah olduğu belirtilmektedir. O'nun süslü göstermesi ise faydalanmak için var etmek, doğru şekilde hazırlamak, insanın mayasında bu gibi şeylere eğilim yaratmak gibi anlamlar ihtiva eder.⁶⁰⁸ İnsanın dünya nimetlerinden istifade edebilmesi, onların mubah kılındığını da göstermektedir ki tezyin edip, süslemekle kastedilen aynı zamanda bu manadır. Nefse keyif ve lezzet veren, hoş giden olgu ve objeler insanı ahiret mükâfatına götüren birer vesile haline de gelebilir. Zira malın infak edilmesi ile ilâhî rıza elde edileceği gibi, Yüce Allah'a itaat yolunda güç ve kuvvet kazanmak bu sayede mümkün olmaktadır. Ayrıca insanın bu nimetlerden istifade edebilmesinin Allah'ın irade ve yardımı sayesinde gerçekleştiğinin idrakinde olması, şükür vazifesini layıkıyla eda etmesini sağlamaktadır. "Yazın soğuk su içmek, hamdin ve şükürün kalbin derinliklerinden çıkmasına vesile olur" şeklindeki ifade bu gerçeği vurgulamaktadır.⁶⁰⁹ Diğer taraftan arzulanan, keyif veren şeyleri bırakıp, kullukla meşgul olan ve bu yolda çeşitli sıkıntılara katlanan insan büyük mükâfatlar elde eder. Dolayısıyla nefsanî arzu ve istekler ahiret hayatını imar ve ihya edecek, ebedî saadeti kazanmaya götürecek bir hedefe sevk edilirse hayra dönüşür. Nihai akıbetin Allah'a olacağını belirten âyet ifadesi esasında insanın zatına mahsus duyguların iyi yöne kanalize edilerek ilâhî rızayı elde etme vesilesi haline gelebileceğini muhataplara talim ettirmektedir.

İnsanın ilâhî rıza ile taçlanacak bir hayat sürmesi için nefsinin arzularını dizginleyebilmesi hatta sevdiği, arzu ettiği tavrın aksi bir tutum içerisine girmesi gerekmektedir. "Cennet hoş gıtmeyen şeylerle, cehennem ise arzu ve şehvetlerle kuşatılmıştır"⁶¹⁰ şeklindeki nebevî buyruk aynı noktaya temas ederek ebedî saadete ulaşmanın formülünü nefsin bayağı isteklerine karşı koyabilme direnç ve azmi gösterebilme olarak açıklamaktadır. Nefsinin sevdiği, arzuladığı doğrultuda seçim ve tercihte bulunmak kimi zaman Kur'an-ı Kerim'de insanı ilâhî rıza ve istikametten uzaklaştırıp, ebedî azaba müstehak kılan en büyük zaaf olarak gözler önüne serilmektedir. Tarih boyunca müşriklerin peygamberlerin getirdiği öğretilere muhalif bir tavır içerisine sürüklenmeleri de esasında nefislerinin bayağı ve kötü duygularının esiri olmalarından kaynaklanmaktadır. Kötü arzu ve duygulara olan bu meyil ve eğilim ise imanın öncelediği, önemseydiği fiil ve eylemlere karşı umursamaz bir tavır içerisine girmeyi, hatta bunlardan nefret edip dinî değerlerle mücadele etmeyi beraberinde getirecektir. Artık bu aşamadan sonra kötü huy ve davranışlar insanı tavsif eden en belirgin karakter yapısı haline gelecektir. "Semûd kavmine gelince, onlara doğru yolu gösterdik ama onlar körlüğü doğru yola tercih ettiler"⁶¹¹ mealindeki âyet ifadeleri insanın inkâr bataklığına saplanmasını hevâ ve arzuları doğrultusundaki seçim ve tercihiyle ilişkilendirmektedir.

İslam'ın ibadetler, emir ve yasaklar konularında telkin ettiği düzenlemelerin de nefse ağır gelen birtakım sıkıntı ve meşakkatleri ihtiva eden boyutlara sahip olduğu söylenebilir. İnsanın gerek dünyada gerekse ahiretteki mutluluğu nefse ağır gelen, yapmaktan hoşlanmadığı bu yükümlülükleri layıkıyla yerine getirme şartına bağlanmıştır. Savaş başta olmak üzere Allah yolunda karşılaşılan her türlü musibete göğüs germe azim ve çabası anlamına gelen cihat ibadeti bu konuya örnek olarak gösterilebilir. "Zor geldiği halde savaş üzerinize farz kılındı. Hakkınızda hayırlı olduğu halde bir şeyden hoşlanmamış olabilirsiniz. Sizin için kötü olduğu halde bir şeyden hoşlanmış da olabilirsiniz. Yalnız Allah bilir, siz bilmezsiniz."⁶¹² İnsanın mal harcamak, yaşadığı belde ve aileden ayrılmak zorunda kalması, yaralanma hatta ölümle

⁶⁰⁸ Kurtubî, *el-Câmi'*, 4/20; Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhîd*, thk. Adil Ahmed el-Mevcûd vd. (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), 2/413.

⁶⁰⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 4/192.

⁶¹⁰ Müslim, "Cennet", 1; Tirmizî, "Sıfatü'l-Cenne", 21 (No. 2559); Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, thç. Ahmed Muhammed Şâkir (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1433/2012), 8/562.

⁶¹¹ Fussilet 41/17.

⁶¹² el-Bakara 2/216.

sonuçlanacak tehlikeleri içermesi, savaşın nefse ağır gelen, hoş gitmeyen bir olgu olarak görülmesinin nedenleri arasında sayılabilir. İnsanın kendi varlığını koruma ve devam ettirme refleksiyle yüklediği bu olumsuz duyguya rağmen savaşın her iki aleme teşmil edilebilecek çeşitli faydalarından söz etmek mümkündür. Zira savaşarak düşmanın saldırı ve yağma girişimi engellenebileceği gibi savaş meydanında düşmana karşı zafer kazanmak birçok ganimetin ele geçmesine imkân sağlamaktadır. Ayrıca ölenler şehitlik mertebesine yükselerek Allah nazarında büyük ecirlere nail olurlar. Buna karşın savaştan kaçınmak, cihat etmemek ise bütün bu nimetlerden mahrum olma tehlikesini beraberinde getirecektir.⁶¹³ Dolayısıyla âyet-i kerime nefsin keyfi istek ve arzuları ölçüsüne göre değil de Yüce Allah'ın emirleri doğrultusunda hareket etmeyi öğütlemekte, ilâhî rızanın bu yönde tahakkuk edeceğini vurgulamaktadır.

Beşerî ilişkiler konusunda sevginin ifrat derecesine ulaşması da Kur'an-ı Kerim'de çeşitli ahlâkî zafiyetleri ortaya çıkaran bir sebep olarak gözler önüne serilmektedir. Zira sevgide ölçsüzlük, itidali kaybetmek hem cinsler arasında kıskançlığı, karşı cinsler arasında şehveti tahrik eden büyük bir kusurdur. Kur'an'da işlenen Yusuf kıssası sevginin insanı zehirleyen aldatıcı bu cazibesine sıklıkla atıfta bulunmaktadır. Şöyle ki Hz. Yusuf'un üvey kardeşleri tarafından kuyuya atılmasının arka planında babalarının Hz. Yusuf'a olan sevgisi yatmaktadır. Üvey kardeşlerin Hz. Yusuf'u kuyuya atma girişimiyle sonuçlanacak planın öncesinde yaptıkları şu konuşmalar bu görüşü destekleyici mahiyettedir:

"Hani kardeşleri demişlerdi ki: Yusuf ile öz kardeşini babamız bizden çok sevmektedir. Halbuki bizim güç ve kuvvetimiz ondan çok daha fazladır. Şüphesiz ki babamız kesinlikle büyük bir yanılmanın içindedir. Yusuf'u öldürün veya onu bir yere atın ki babanız yalnız sizleri sevsin! Ondan sonra da iyi kimseler olursunuz."⁶¹⁴

Bir babanın ahlâkî faziletlerinden dolayı oğluna beslediği sevgi üvey kardeşler arasında kıskançlığa dönüşmüş, bu kıskançlık kendilerini canice bir plan yapmaya sevk etmiştir. Esasında onların böyle bir plan tasarımları Hz. Yusuf'u öldürme, onun hayatına kastetmeden ziyade babalarının sadece kendilerine sevgi göstermelerini sağlama hedefi taşımaktadır. Bu bakımdan onlar kendilerince babalarının ilgisizliğini Hz. Yusuf'a beslediği sevgi ile ilişkilendirmişler, onu ortadan kaldırdıkları takdirde babalarının sevgilerini kazanacaklarını düşünmüşlerdir. Dolayısıyla insanın sevgide itidali kaybetmesi veya böyle bir algıya kapılması, başkalarına zarar verecek derecede kıskançlık ve haset duygularını kamçulamaktadır. Nitekim Hz. Yusuf da babasının sevgisi sebebiyle kuyuya atıldığını, Zeliha'nın sevgisi sebebiyle hapse girdiğini söyleyerek sevginin menfi bu yönüne işaret etmiştir.⁶¹⁵

Mısır'ın ileri gelen devlet adamlarından birinin karısı olan Zeliha'nın evlerine köle olarak aldıkları Hz. Yusuf'a karşı duyduğu sevgi de Kur'an-ı Kerim'de olumsuz tavsiflerle mâkes bulmaktadır. Mısır'da yaşayan bazı kadınların dahi dillerine doladıkları bu aşırı sevgi "şegaf" kelimesiyle nitelendirilmiştir.⁶¹⁶ Meşru olmayan hislerini anlatmak için kullanılan bu kelime, aşktan ve aşırı sevmekten kinaye olup, Zeliha'nın Hz. Yusuf'a olan sevgisinin başkasını düşünemeyecek ve hatırandan çıkaramayacak biçimde aklını başından aldığını, kalbinin derinliklerine kadar işlediğini gözler önüne sermektedir.⁶¹⁷ Asil bir aileden olmasına rağmen köle konumundaki bir kişiden şehvî isteğini tatmin etmesini istemesi sevgideki

⁶¹³ Hâzîn, *Lübâbü't-te'vîl*, 1/145; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, thk. Seyyid b. İbrâhim b. Sâdık b. İmrân (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 1413/1993), 1/321.

⁶¹⁴ Yûsuf 12/8-9.

⁶¹⁵ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 7/2132; Süyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 4/28.

⁶¹⁶ Yûsuf 12/30.

⁶¹⁷ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/85; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 9/323.

aşırılık ve ölçsüzlüğe dikkat çekmektedir. Zeliha'nın kötü niyet ve emeline karşı ilâhî gözetim altındaki Hz. Yusuf korunmuş, kendisinin ihlâslı kullardan olduğu bildirilmiştir.

Esasında konuyla ilgili âyetler Hz. Yusuf'un da Zeliha'ya olan ilgi ve arzusundan bahsetmektedir. "Kadın onu kesinlikle arzulamıştı. Eğer rabbinin işaret ve ikazını görmeseydi o da kadını arzulayacaktı. Böylece onu, kötülükten ve ahlâksız bir iş yapmaktan uzak tutmak istedik. Şüphesiz o samimi kullarımızdandı."⁶¹⁸ Kadının beslediği sevginin eleştirilmesine rağmen Hz. Yusuf'un arzusunun mazur görülmesi, yaratılış itibarıyla ortaya çıkan duygu ve meyille ilgilidir. Başka bir deyişle Hz. Yusuf'un bu duygusu kadının birlikte olma konusundaki kesin niyet ve kararlı tavrından farklıdır. Zira kadın âyetteki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Hz. Yusuf'la birlikte olma arzusunu söz ve eylemiyle açıkça ortaya koymuştur.⁶¹⁹ Oysaki Hz. Yusuf'un meyli eylem düzeyinde böyle bir karara varmaksızın, nefsin içinden geçirdiği eğilim ve bayağı düşünceleri ifade etmektedir. Bu kabil davranışlarda istek ve kasıt olmadığı sürece kişi kalbinde beliren duygulardan dolayı sorumlu tutulamaz. Hatta zihindeki kötü düşüncenin uygulama safhasına geçmemesi kulun Allah nezdinde çeşitli mükâfatlara mazhar olabilmemesinin önünü açmaktadır.⁶²⁰ Kötülük işlemeyi içinden geçirdiği halde bu niyetini fiiliyata geçirmeyen kimseye bir iyiliğin yazılacağını belirten nebevî buyruk bu açıdan manidardır.⁶²¹ Zaten müteakip ifadelerde Hz. Yusuf'un inanç konusundaki samimiyetine vurgu yapılması, kötü duygu ve düşünceler, ayartma ve vesveseler karşısında nefsini dizginleyebilen kararlı tavır ve duruşuyla ilgili olsa gerektir.

Sonuç

Herhangi bir nesne veya olguya karşı sevmeye, hoşlanma duygusu Kur'an-ı Kerim'de bizâtihi eleştiri ve kınama konusu yapılmamaktadır. Zira bu duyguların önemli bir bölümü insanın beşerî kimliğinden soyutlamanın mümkün olmadığı fitrî karakter yapısıyla ilgilidir. Kur'an sevginin ortaya çıkardığı ahlâkî kusur ve davranış saplantılarını hedef almaktadır. Başka bir deyişle duygulardan ziyade bu duyguların sebep olduğu fiil ve eylemler, insanın kendi özgür hür iradesi ile yaptığı seçim ve tercihler eleştiri konusu edilmektedir. Bu bağlamda dünya sevgisi ile ahiret gerçeğini önemsemediği halde dünya hayatının geçici haz ve nimetlerine olan aşırı düşkünlük ve bağlılık yerilmekte, müşrikleri tavsif eden en belirgin özellik olarak dünya hayatını sevmelerine vurgu yapılmaktadır. Ayrıca dünya sevgisinin imanın uzak durmayı telkin ettiği çeşitli davranış saplantılarını ortaya çıkaran en temel ahlâkî problem olduğuna dikkat çekilmektedir. Bu problemlerin uzantılarından biri olan dünya mal ve metanın toplumun muhtaç kesimi ile paylaşmaktan kaçınmak, cimrilik etmek aynı zamanda mal sevgisini tavsif eden davranışlar olarak zikredilmektedir. İnfak amelîyesi ise ilâhî rızaya nail olmanın, menfi duygu ve düşünceleri terbiye etmenin yol ve yöntemidir.

Beşerî münasebetler konusunda müminlerin takınmaları gereken tavrı belirleyen unsur inanç birlikteliğidir. Müminlerin ancak müminleri sevmeleri istenirken, İslam dışı muhalif gruplara sevgi beslemeleri inançtaki samimiyeti zedeleyen büyük bir nifak alameti olarak zihinlere kazınmaktadır. Bu nedenle müminlerin birtakım maddî talep ve beklentiler gerekçe göstererek müşrik akrabalarla dostluk ilişkilerini sürdürme arzuları hiçbir şekilde mazur karşılanmamıştır.

Nefsin şehvi isteklerine olan arzu ve düşkünlük insanı hidayetden uzaklaştıran, İslam'la tanışmasını engelleyen sebepler arasında zikredilebilir. Hatta müşriklerin putlara tâzim edip, bu objelere ilâhîlik payesi biçmelerinin ardında keyfî istek ve arzular belirleyici rol oynamıştır.

⁶¹⁸ Yûsuf 12/24.

⁶¹⁹ "Evinde bulunduğu kadın, onunla birlikte olmak istedi. Kapıları iyice kapattı ve "haydi gel!" dedi. O da "Hâşâ, Allah'a sığınırım! Kocan benim velinimetimdir, bana iyilik edip evini açtı. Gerçek şu ki zalimler iflah olmaz!" dedi." Yûsuf 12/23.

⁶²⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, 6/226; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 1/480; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 2/103.

⁶²¹ Buhârî, "Rikâk", 31 (No. 6491); "Tevhid", 35 (No. 7501); Müslim, "İman", 205; Tirmizî, "Tefsir", 7 (No. 3073).

Şehvî duygular fitrî olmakla birlikte bunların ifrat derecesine ulaşması çeşitli ahlâkî zaafı körüklemeğdir. Bu nedenle vazedilen ilâhî buyruklar nefse keyif, lezzet veren olgu ve objeleri ahiret mükâfatına götüren birer vesile haline dönüştürme hedefi taşımaktadır. Dolayısıyla sevgi insanda imanın öngördüğü müspet manada bir değışime yol açıyorsa övülmekte, kötü davranışların eşiğine getiriyorsa yerilmektedir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. thç. Ahmed Muhammed Şâkir. 16 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2012.
- Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî. *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. thk. Ali Abdülbârî Atıyye. 16 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd el-Ferrâ. *Meâlimü't-tenzîl*. thk. Halid Abdurrahman el - Akk-Mervan Sevar. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1987.
- Beyzâvî, Nâsîrüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Mahmud Muhammed Nassar. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed es-Sadık Kamhavî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1992.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *Tâcü'l-luğa ve sıhâhu'l-Arabiyye*. thk. Muhammed Tâmir. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2009.
- Derveze, Muhammed İzzet. *Tefsîru'l-hadîs*. 10 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Garbi'l-İslâmiyye, 2000.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *el-Bahru'l-muhît*. thk. Adil Ahmed el-Mevcûd vd. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- Ebû Ubeyde, Mamer b. el-Müsennâ et-Teymî. *Mecâzu'l-Kur'ân*. thk. M. Fuad Sezgin. 2 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, ts..
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. sad. İsmail Karaçam vd. 10 Cilt. İstanbul: Azim Dağıtım, ts..
- Fahreddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu'l-ğayb*. thk. Seyyid İmrân. 16 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1433/2012.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb eş-Şîrâzî. *el-Kâmûsü'l-muhît*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Gezgin, Ali Galip. *Kur'an'da Sevgi*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2003.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî. *Kitâbü'l-'ayn*. thk. Abdu'l-Hamîd el-Hîndâvî. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Hâzin, Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm. *Lübâbü't-te'vîl fî me'ânî't-tenzîl*. thk. Abdüsselâm Muhammed Alî Şâhîn. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- İbn Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dîmeşkî. *el-Lübâb fî ulûmi'l-Kitâb*. 20 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdü'l-Hak b. Gâlib el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-azîz*. thk. Abdü's-Selâm Abdü's-Şâfî Muhamed. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed. *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. thç. Ahmed Şemseddîn. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- İbn Düreyd, Ebûbekir Muhammed b. Hasan. *Cemheratü'l-luğa*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987.

- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-azîm*. thk. Esad Muhammed et-Tayyib. 10 Cilt. Riyâd: Mektebetü Nezzâr, 1997.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris. *Mu'cemü mekâyîsi'l-luğa*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1379/1979.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-azîm*. 4 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadis, 2011.
- İbn Manzûr, Cemâleddîn Ebî'l-Fadl Muhammed b. Mükrim el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. thk. Âmir Ahmed Haydar. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Sâlim Mustafa el-Bedrî. 21 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2014.
- Karaman, Hayreddin vd.. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Kaynak, Mesut. *Kur'an'da Sevgi*. İstanbul: Yay Matbaacılık, 1998.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Mecdî Beslûm. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb. *en-Nüket ve'l-uyûn*. thç. Abdü'l-Maksûd b. Abdî'r-Rahîm. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ. *Tefhîmü'l-Kur'an*. çev. Muhammed Han Kayanî vd.. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen el-Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *et-Tefsîrû'l-kebîr*. thk. Ahmed Füreyd. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünen*. thk. Ahmed Şemseddîn. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasan Abdulmunim Şelbî. 12 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl*. thk. Yûsuf Ali Bedîvî. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kelâmi't-Tayyib, 1998.
- Râğıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. İbrahim Şemseddîn. Beyrût: Müessesetü'l-A'lemî, 2009.
- Süyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *ed-Dürü'l-mensûr fî tefsîri'l-me'sûr*. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010.
- Süyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*. Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2010.
- Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr*. thk. Seyyid b. İbrâhim b. Sâdık b. İmrân. 5 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1993.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*. 12 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2010.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmiu's-sahîh*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2014.

- Uludağ, Süleyman. "Dünya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/22, Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Ünal, Mehmet. "Kur'ân'da Sevgi Yakınanlamlıları ve Aralarındaki Farklar". *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* 12/34 (2008), 99-120.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed. *Esbâbü'n-nüzûl*. thk. Eymen Sâlih Şa'bân. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2003.
- Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Hüseynî. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. 40 Cilt. Kuveyt: et-Türâsü'l-Arabiyyü, 2004.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbühû*. thk. Abdü'l-Celîl Şelbî. 5 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1424/2004.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-hadîs, 2012.